

Невідомі співи.

До характеристики творчості Ів. Франка.

На закінчення характеристики Франка, додав ще кілька уваг про форму його творів та обставини його творчості. Як що читач зможе уявити собі письменницькі обличчя цього борця за ім'я гуманності й любові за права всіх стражденних та „в поті чола“ трудачих, за перемогу розуму, за волю, щастя й справедливість людських стосунків — то я своє завдання справив, хоча й обмежив навмисне багато деяного в його творах, що само по собі цікаве, але до моєї завдання безпосередньо не належить. Я зовсім, напр., не торкаєсь перекладничої діяльності Франка, хоча його численні з усіх мов та авторів переклади^{*)}, віршем і прозою, самі в могли кому іншому почесне здобуття ім'я та добру славу в письменстві. Франкові-перекладачеві можна зробити будь-один закінч-що він перекладав занадто багато й через те іноді мало діяв про оброблення своїх перекладів, спиняючи свою увагу й на таких часах творах, що якби вони не було на українській мові, то письменство наше пічого б не втратило, як і не виградило нічого одного, що вони з'явилися (напр., „Ода велосипеда“, то-що). Так само пропинув і свідомо діяльність Франка, як популяризатора й письменника про дітей, хоч деякі його популярні твори визначаються не аби-якою вартистю, — напр., наявіть у російському письменництві нема й досі книжки, що так гарно в популярній формі викладали б селянську реформу, як його „Панциця і Піскавання“ в 1848 р.^{**} Не маю також думки робити огляду наукової діяльності Франка, заважливих тільки, наукові інтереси, напр. до етнографії, проявились у його за-молоду: що школи вже вписував твори устної народної словесності і вже в „Друзі“ на-

друкував кілька заміток з етнографії, історії (переважно Галичини) та історії письменності й культури Франко друкував по всіх виданнях, яких був співробітником, а надто в публікаціях „Наукового товариства ім. Шевченка“: рідко яка книжка „Записок“ цього товариства й досі обходиться без його цінної вкладки. Наукові праці Франкові дуже високо оцінюють компетентні учени, однаковоючи в них благатий та різноманітний матеріал, вміле орудування порівнявчо-історичним методом, бліскучий талант та широку ерудицію^{***}). Знов же не говориму, складно й про численні критичні та публіцистичні праці Франкові, залишаючи тут тільки те, що вони, загальні на кінчику, розробляють і розвивають самі ідеї, що захоплювали й Франка-художника. Озиваючись зарах же на кожне нове зильце й подію в нашому письменстві та громадському житті, раз-у раз на першому плані ставив він інтереси трудящих класів — народу в ширшому розумінні: його розумове, моральне й політичне виховання та підвищення економічного його добробуту, хоча „Формальна релігія, основана на догмах ненависті та класової боротьбі“ уважав він за ознаку жорстокості наших часів. Кажучи його власним словами, Франко, «ніколи не належав до вірних той релігії і мав відіграти перед народом під час міжнародної та національної боротьби»^{****}. Поставивши на своєму пропорі принцип: „нам пора для України жити^{*****}“, Франко ніколи проте не пестував підносити голос на оборону інших позовеніх націй, так само як і поодиноким людям, справедливо

гадаючи, що любов до рідного народу не тільки не виключає любови

до іншої, що з'єднує сін'ят і кров,
До сік*, коли гаснуть осінні

але навпаки один одну зміцнює й під-

силює та доповнює. Найперше познан-

някої громадянину перед рід-

ним краєм Франко бачить у тому, що

шатровитий меч перекриває^{***}

На штург* або будівниці орли,

Сера—що жити жити, жити основу,

на віда—чотири стані Авгізію**).

Далікий од нестерпимості до чужих націй, Франко той самий принесав широку толерантність кладе в основу своїх стосунків і до людей взагалі. Заступники чужих йому партій раз-у раз могли сподіватися од його, поруч з гострою критикою і справедливою оцінкою призвання інших заслуг, коли не наїздяли до „вогорів правда й волі“, до яких наш автор тільки жалю й не заслужив. Бувши одним з пionерів епохи пізнього в Галичині, Франко багато працював для виховання справжньої в європейському розумінні, інтелігенції й свою часто не відлаганою та ущипливою критикою безперечно подіяв на народження й наприм після інтелігенції.

Раз-у раз він обстоював за єднання поступових громадських сил, за систематичну працю на користь народу, який інтелігенція повинна культурно зробити підіймачем, а не спускати до його, сліпо скликаючи перед проблематичними „народними святочками^{****}“. Окрім усого іншого, для нас діяльність Франка надто дорога й тим, що уведений ідейно в хрест тутешнім українцем (Драгомановим), він завжди обстоював серед земляків тісне єднання й одноцільну роботу обох частин України проти тих „рутенцій“ усієї маси і напряму, що пічого знати не хотіли „по-за чорноюстюмі стовнами, що відмежують Галичину від Росії^{**}“).

Заважливо, що, якщо він зважав піхоту майдану, якщо він зважав піхоту земляків із російським письменством та жит-

тим, як цей непримирений ворог діморського галицького москофістства: своїми перекладами та статтями він напевно більше дав Галичині відомостей про Росію, ніж усі москофії вкупу... Ік літературний критик, Франко зразу ж за, єдиний кодекс естетичний поставив життя, якого вимагали з законом повинно, а не на його думку, служити ї користі письменству^{*)}. Література, мовляв Франко, має бути не змозі вірним зображенням життя, і то не мертвим фотографією, обрамом, огорітим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю^{**}). Художній реалізм, що йому й теорею й практикою заважає служити Франко, тільки його працями обновив письменство у Галичині й витягнув мергну художнику, в нетрія якої безпосереднім враженням і не вимагає часу на копотку обробку, бував зглібшого бездоганду з зверхнього боку, як гармонійне поєднання змісту й форми, ідеї й образів. Такі от нариси, як „Лесиця челидъ“, „До світла“, „Вічар“, яркі оповідання з дитячого життя, як „Грицева школка наука“, „Малий Мирон“, то-що, визнаються високою художньою вартістю. Так само гарні й Франкові поезії: той міній, немов з металу ковані вітри, сила іскривих образів і взагалі влучного вислову, простота й натуральність — надають їм таємницід, через яку вони знаходять шлях до серця читачевого, скроять його й держать під вільною художника. Бишукані через те не природні, симолічні, наїгнуті образи[†]), або янголи чи занадто вже вульгарні вирази[‡]) — не дуже часто надмітати можна в Франкових поезіях, і через те оті огрихи не пускати загальнотого доброго враження; зате частіш буває недбалість і необробленість віршів.

1) Наша особа, що на початку змісту „Перехреїд стакан“ співав Орісю (А.-І. Стакан, 1859, II, 158) у її книзі „Історія вживання імені Галичини“ (Ілл. XI, 183, XII, 300); Оленачка („Основи суспільства“ на первісніх сороках повісти ділала зрада, Любомильського „Літогр. і Словоз.“, 1871, в середині — книга „Літературні відомості“), відома як „Літературні відомості“ (Ілл. 17), в книзі „Україна“ (Ілл. 239, 269) та в книзі „Україна“ (Ілл. 87; розмальовані „ХІІІ“ та „ІІІ“), в середині — книга „Святої Софії“ (Ілл. 200); 2) „Лесиця челидъ“, які відомі, як художні, бо показують, як мідь діє на Франко про форму своїх творів.

3) Олонецькі сірі змії
Небозідь вівся азагляд, —
І візяйт, і ремізяк, —
Ноче синий воли (Ілл. 208).

4) Та коли лини соб'я назерну, —
Щось юс зефіта цає (ілл. 9).

^{*)} Дів.: проф. А. Кримський—Іоанн Ві-

Фредігарт, Пілар (Вільгельм Таль), Його,

Байрон („Смерть Каліго“), Пілар, Т. Руд (Пі-

тевія, Гемілія, Гексл, Ганнібаль-Борисович, Іо-

Неруда, Софіка (Царь Елін), Гоголь („Мертві

і душі“), Достоєвський, Некрасов, Шевчен-

ко, Черкашевський й багато-багато інші.

^{**) Дів.: проф. М. Сумський—Современ-}

на малоросійська етнографія, „Київська Старіна“, 1887, та ін.

^{***)} Франко—Мілі Ізмарарад. Передмова, стор.

VIII.

^{****)} Франко—3 вершин і пизин, стор. 73.

^{*)} Ibid., 72.

^{**) Ibid., 159.}

^{***)} Дів. статті по журналах: „Світ“, „Жи-

те і Світ“, „Народ“, то-що.

^{****)} „Молот“, 1878, стор. 205.

^{***)} „Л.-Н. Вістник“, 1931, VIII, стор. 55.

^{***)} Франко—Із секретаря поетичної творчості.

„Л.-Н. Вістник“, 1939—1939 рр.

Слабшими виходять у Франка повісті, і взагалі більші твори: саме на них найдужче й позначається те, що писано їх на-швидку, без намислу й міркування. Поруч сильних, глибоко задуманих і написаних яскраво сторінок трапляються мляві, без життя, не оброблені, і така нерівність натурально шкодить загальному враженню. Як дефект мало не всіх повістей Франкових, можна зазначити те, що в їх або не додержано, або й цілком бракує перспективи. Дії в них часто розвивається й заворшується впродовж однієї доби (надто виразний приклад— „Для домашнього огнища“), так що кінецькінцем і сам автор не завжде може доладу розібрати оту метушню особ, мішанину подій та подробиць, а про читача, то й казати вже нема чого. Та за найслабші з усіх творів Франка безперечно треба вважати його—правда, не дуже й численні—драматичні твори.

Мені здається, що даремно автор і удається до цієї форми творчості, бо з нею йому рішуче не щастить. З природи талант у Франка переважно ліричний. Його суб'єктивізм та запальна вдача, що виявляють свої дужі сторони в чистій ліриці, а в повістях та оповіданнях прориваються запальними й дужими місцями, не дають йому принатуритись добре до драматичної форми, що вимагає як відомо, непохитної об'єктивності та консеквентного розвитку дії. Автор не відержує своєї, скажу так, ролі безстороннього літописця й без перестану втручається в стосунки своїх персонажів, накеровуючи їхніми вчинками, їхніми устами промовляючи. Повстає з цього ряд більш-менш цікавих діалогів на шкоду драматичній дії; персонажі більш розмовляють, ніж діють, а через те й виходять бліді тіні замісць живих, з тілом і духом, людей. Зазначених хиб не бракує навіть кращим з-поміж Франкових драм, як от „Украдеє щастя“, де також нема внутрішньої дії та розвитку вдачі, цього живущого нерва драматичної творчості.

Як зазначено вже, з Франка перевідчений, ніби прирождений реаліст

і вибором тем для своїх творів, і способами обробки тих тем. Його надзвичайно бистре, кмітливе, око, помагає йому на льоту схоплювати найдрібніші деталі вистеженого типу чи події, до ладу групувати їх та укладати в цільні образи й картини—виявляється у письменника насамперед виразністю й пластичністю малювання. Раз-у-раз наперед у Франка подробиці, розписані з такою недбалою щедрістю, що іноді вони аж застують цілість. Часто якась сценка маленька, один щасливий вираз, влучно схоплена дрібниця—і перед вами мов жива встає людина з її найхарактернішими рисами та прикметами,—напр. отої Йойна з оповідання „Полуйка“ з його вічним докучанням робітникам кожного разу однаковими запитаннями. Автор наче не дуже дбас про цілість і вона ніби сама собою складається з тих окремих, порізних деталів. Та разом у творах Франка нема й позверхової етнографічності; опріч останньої і—нігде правди діти—чи не найслабшої з усього, що написав Франко, повісті „Зелений шум“, даремне стали б ви шукати у його тих детальних описів, якими так любили писатися українські письменники попередньої генерації. Його сила в психології, його увага обертається більш на внутрішній зміст людської істоти, і глибоко вмів зазирнути в душу людині, розібрати психічні мотиви у вчинках своїх персонажів. І характеризує він їх частіше загально-людськими рисами, хоч од цього не тратять вони ні національних своїх прикмет, ні індивідуального обличчя. З усіх художніх способів найбільш кохається Франко в контрастах, ставлючи напр., почування людини проти околишніх обставин, і треба зазначити, що цього способу вживав він до ладу, вміючи кожного разу справити на читача своїми контрастами велике враження.

(Кінець буде).

Сергій Ефремов.

Невиспівані співи.

(Кінець).

Правдива поезія мусить бути завсіди моральною¹), —каже Франко і на власному прикладі дуже щасливо доводить правду такого принципу. Читач не тільки має віхіз з його творів, як з продуктів мистецтва, не тільки любує з іншої художньої вартости, але й ще більшою мірою піднімає моральному віливу, виховується і підсновиться на грунті заповідання з письменником морально. Таких результатів автор досягає тим, що вміє служити отій, чудовою мовляє Михайловський, великий „двунадійний“ правді, що складається з гармонійного поєднання „правди-істини“ і „правди-справедливості“, „правди теоретичного бебі“ і „правди практическої землі“. Франко не тільки намітил показати в художніх образах, як одбуватися подія, як виробляються ті або інші типи на підставі працодійних законів, правди-істини, але він має ще й непоколінної тверді передкарання про те, як подія повинна відбуватися, якими мусить бути люди, щоб вимоги правди-справедливості задоволити. Франко сміливо й почиристи міг би до себе приклади оту програму Михайловського — „безбалзично смотрѣть в глаза дѣйствительности и ея отраженію—правдѣ-істинѣ, правдѣ объективной, и в то же время охранять и правду-справедливость, правду субъективную—такова задача всей моей жизни².“) По-між рядків у творах Франка раз-у-раз до вас визирає Бальдер обличия борца проти громадської й особистої невправди, що гордо кличе на бій й привильников. Та разом звідти ж лунає й голос гуманіста, проповідника любові, безмежної вибачливості й саможертви, чутно, мовляв влучним словом проф. Кримського, „ідеалістическу грустну на широкі общечеловеческіе мотивы“³). Франко любить людину, як во-

на є, з її навіть хибами та помилками, більше — він у неї вірить. Широко розташовані у показаних картинах розгортаючи перед нами всю мероту життя съогоческого, оголюючи без жалю отійні язи його, гноїни боліччи й струни, він разом не перестає нагадувати, що так діється тільки *поки-що* і людські рівності, твердом і непокінною ходою наближається таки до перемоги добра, правди й справедливості. Бачить він і запоруки тієї неминучої перемоги — *у царії* та боротьби. Ось через вінцо з Франка не тільки цікавий письменник, не тільки визначний художник, але й любленій учител для його читачів, що в творах Франкових шукають відповіді на проклалі питання съогочесності. Елітет — „учитель“ не мені належить: його проекувало багато уст на попелельному ювілєї Франка, і це свідчить, що його послуги, як учителя й керованика покоління українського громадянства, давно вже люди знають, іх визнають і шанують, якого варто.

І отже, поруч величезної поширені та здивування перед такою почесною ріжносторонньою й баґатою діяльністю, серце мимоволі стискається з жалю, образи й досади і за талановитого письменника, їз безтantalованою українською письменством. Адже ж те, що дав нашому письменству цей визначний талант — це ж тільки частка, і а глибоко певен — невеличка частка того, що він міг дати, вважаючи на широчину свого хисту й ріжносторонньої кебети, баґатство знанням, величезну начитаність та освіченість літератури. Сили свого великого таланту Франко вживав так — мало сказати: не економно — а просто таки марно-ратно, що результат його діяльності вивився в скромній, як на його звичайно, сум послуг нашему письменству й науці. Тим часом силу він таку мав, що сміливо міг би важати на почесне місце серед діячів світового письменства. Дарма праця за те, що так сталося, винуватити автора, або принаймані — самого автора: на свої особи він одбив тільки те невимовно

тліже становище, в якому перебуває українське письменство, ті десятиліттями витворені ненормальні обставини, що навіть міцнім та дужим талантам не дають пробитися на арену широку популярності і впливу. Через умови свого існування й розвитку українське письменство й досі ще стоїть у добі — скажу так, позичивши термін з іншої сфери — натурального господарства, з усіма оцій добі аластиними й характерними рисами: з невеличкою практикою що-до подлу праці в сфері розумового життя, а так само невеличким збитком продуктів тієї праці, браком специалізації, виробленості то-що. Через те, що на ниві українського письменства не багато працюють робітники, визначнішими з них доводиться часто розкідатися на всі боки, скрізь „затикати діри“, поспішатися, щоб яко мога більше матеріалу дати, аби лиши задовільни насущні потреби й ускані „злоби дня“, не дбаючи про оброблення цього матеріалу, ні про розвиток свого таланту, ні про виготовлення його на бруски однієї ікоїні специальності. Ота сама ріжносторонність наших ділчів, яку я називав бу на початку цієї праці, як по праці казати, бувас здебільшого ознакою великої драми, якої жертвами поробились багато з наших письменників. Дбаючи тільки про те, щоб задовільнити сами потреби съогочесьшого дня, поэтапно, відкидаючи ліри та заповіти людям, що з усіх боків світять, — вони мусили обляшити мрії про будучину, про таке раціональне зукиткування своєї сили, яке й самим проложило б дорогою до „вічної пам'яті“ серед нащадків і письменство забагатило б на цілому землі й продумані твори. Додайте до цього ще недостачу читачів, публік, цілковитий брак добреї критики, хисте становище й мале число органів преси, якої до останніх часів на російській Україні й зовсім не було, та ще вінчунь боротьбу за істинування, за хліба шматок у справжньому граїному цього слова розумінні — і ви матиме повний комплекс тих обставин, за яких одбувается оте самогубство

талантів. Воно неминуче, коли хочете — навіть почесне, але це все ж таки самогубство, тоб то щесь надзвичайно шкодливе з громадського боку, бо страшне лихо діє не тільки самим запоашенним талантам, але й усому письменству, гальмуючи розвиток, його, не даючи йому розгорнутися на повну широчину, на цілі міру своїх сил і талантів. Візьмімо хоча б того письменника, якого доло і діяльність спробували списати в цій статті, — що спровалися з його планів, надії та замірів? Замісь цілого образу життя рідної країни, який Франко заходився бути в ряді оброблених, винесених, передуманих і пережитих, зазнаних в одну гармонійну цілість творів — що ми бачимо? — Самі клапти, обривки тієї великої картини, пашавдку писани, часто випадково тільки, аби лиши заткнути якусь наглу діру, якийсь не закритий люк, порізані, не добрілені... І коли наскільки уривки ще дають дуже й дуже багато, то подумайте тільки собі, що могла б дати правдива, піла картина і що з нею втратило українське письменство! Людину корити, скажемо, писати повість, перед нею мріяють живі образи, проносяються картини, просяться під перо, але... журналісти тепер треба, і то зараз, публістичної праці, якої нема кому написати — і от повість однією геть на бік або пише їй чоловік аби-я, мій ішім, образа гинуть і ростіються серед метушній гармідеру щоденних турбот. Та як написана вона не завжде знайде собі місце або видача, роками „вилежується“ у автора в шухлиді й з'являється аж тоді, коли вже на половину видихалася, роспошата друком — уривається на, може, найкращішому місці й лішається ні скінченою, як не раз і з Франком бувало⁴). В голові спустиється плані серійної праці, а дійсність підсновує перо, вимагаючи легенького фельгетона на „злобу дня“; замісьць поеми,

що найбільш захоплює письменника, він мусить писати вступну статтю, часто до чужого часопису, або сліпата над коректою, бо рідше письменство не забезпечує од голодної смерті, тим часом як мізерний заробіток од механічної коректорської праці вже дає з материальнього боку більше, ніж праця — «власителя душі», за яку й мізерні до недавніх часів не давали. Чи ж не страждати оті, напр., факти з біографії Франка, що за народження на світ цілого циклу країн його поем та оповіданів українське письменство повинно західчувати отому, маєть доброчинному, винаїздкові, що автора хто зна за яку пам'ять зажалено до тюрми на кілька місяців, або що тяжка слабість на очі вибила йому з рук коректорське перо⁵). Згадаймо ці і скожі з ними факти й подіймуюмо мілостивий долі за те, що все, що діється — діється на добре на цю майбутню країну світу... Перед мене стоїть не відступно відомий парадокс Золя: „грозії забезпечують народження великих творів мисцеутва“. Хоча тут складне питання розвязано в заради грубїй та, скажу так, спрощений формі, але Золя має рацію, скільки спрavidлі таки для розвитку мистецтва треба хотімінального забезпечення матеріальних потреб його творців. Український письменник ніколи не вів такого мінімального забезпечення не має і мусить надлоджувати числом творів, а не іх добрям виконанням. Та чи ж можна справді таки, дбати про обробку своїх творів про невинні розвиток свого хисту, коли обставини привносять роскідати на всі боки, винесли письменництво прадко-вітість на всіх ділянках літератури й до того що заробляти на хліб якоюсь сторовою літературі працею? Двох відповідей на поставлене питання не може бути. Легко тепер зрозуміти, че-рез вінцо ніжке в світі письменство не належить у себе стільки пропащих — талантів, як українські. Фатальні обставини його існування важким лежать

¹ Франко — *Мій ізмарг*, передмова, ст. VI.
² Михайловський — *Сочиненія*, т. I, стор. V.
³ Кримський А.—Франко Ів. *«Інцидент*, епопея Брокгауза і Ефрона, початок 71.

⁴ Повісті, Борислав сміється⁶ та *Основи суспільності*, так так і їй докінчено, бо припинились видання, де їх роспошати друком.

⁵ Франко — *Мій ізмарг*, IV.

гнітом на наших діячах, не дають їм на повну розгорнутись міру й показати, на що вони були б здатні за інших, щасливіших обставин. Безперечно, що як б всі сили, що пішли на українське письменство повною мірою використати, картина його тепер могла б зовсім зовсім іншою бути.. Еле ж, могла б!

І требаще додати, що найтрагічніший може момент у цьому гуртовому самогубстві талантів це те, що відбувається воно зовсім свідомо, мовляв — „сь обдуманимъ заранѣе намѣрѣніемъ“. Чоловік знає, що мусить загинути, ні слави ні пам'яті собі не здобувши, і все-таки йде на видиму стра ту, — ѿде, бо мусить, бо інакше не може. Прочитайте оці, напр., рядки:

Нехай і так, що агину я
Забутий десь під тином,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишати, моя та мла
На небі синій!
Нехай і так! Я радо йду
На чесні, праве діло!
За нього радо в горі вищу
І аж до гробу додержу
Свій правор цло^{*)}.

Перечитайте оте голосіння, крик пошарпаної душі, якого повно в двох новіших збірках Франкових поезій: „Мій ізмарагд“ та „Із днів журби,— голосіння за тим, що „не дав мороз моїм квіткам розвітися“, а всю силу довелось на те покласти, „щоб жити без дики в категорії чужій“; перечитайте ту поезію, в якій розповідає автор, як увижаються йому „ненарождені діти“ — оті „не виспівані співі“^{**)}) — і ви зрозумієте усю глибочину цієї трагедії, а також усю величність та ціну тієї жертви, що цей і інші письменники наші кладуть „на вівтарь рідного краю“...

Франко аж надто зазнав на собі впливу тих фатальних обставин, про які була допіру мова. Вони зазіли добру половину його хисту й сили, що пішли по-часті на те, щоб закидати усікі люки, по-часті ж на боротьбу

, в поті чола“ за існування. Правду велику сказав Драгоманов, що багато „кривавого поту“ потекло з чола самого письменника, поки він малював „поті чола“ інших людей. За це не можна, певна річ, не жалувати, але не можна разом не признати й того, що з тієї частки таланту й сили, яку вжито на справжнє діло, Франко дав українському письменству дещо таке, що забезпечить йому пам'ять не тільки серед його сучасників, а й серед потомних поколіннів. Імення гуманіста й проповідника вселюдських ідеалів, співця боротьби і праці, вимовці контрастів нашого часу, що й сам дав взірці невиспущої, невтомної праці й у собі переборов контрасти власної вдачі — це ймення до віку оздоблюватиме собою найтемніші, та разом і найцікавіші може сторінки нашої історії. „Чень то Бог дастъ, що із наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно^{*)}), — загадуються мені слова з одного автобіографичного оповідання Франкового. І я певен, що нащадки одшукають і, як того воно варто, опінять це „макоє зерно“ у одного з найвизначніших діячів нашого темного часу, що на собі самому зазнав усю вагу його, дорого заплатив за цей досвід, але прapor свій до кінця доніс чистим і не зачіплюваним. Ще більш я певен і в тому, що те „макове зерно“ буде без міри більшим та повнішим, ніж про його сам автор думає, і що далеко справедливіше приклади до Франка оці слова Мойсеєві, до рідного народу промовлені:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломній завзятті,—
Підеш ти у мандрюку століть
З мого духа нечаканто^{**)}.

Франко — бо справді нестерпну печать свого духа поклав на історії творчості рідного народу...

Сергій Єфремов.

^{*)} Франко — З вершин і низин, стор. 27.

^{**)} Франко — *Temper tiro*. Львів, 1906. Стор. 114—115.

^{*)} „Молот“, 1878, стор. 296.

^{**)} Франко — Мойсеїв, стор. 50.